1911ի սկիզբը Ընկերութիւնը ունէր իր «Փանֆառը» եւ կը գործէր [52]:

11· ԿԱՆԱՆՑ ԲԱՐԵՍԻՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1913)

Կէտիկ–Փաշայի կանանց Բարեսիրական Ընկերութիւնը *կը յիշուի* 1913ին: *Բանախօսութիւն կը սարքէ Գումգափուի մէջ* [53]: *Թերի կը մնայ մեր ծանօթութիւնը:*

12· ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ԼՍԱՐԱՆԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1913)

Մխիթեանս յիշատակութեան հանդիսած ենք 1913ին [54]: *Թաղին* Մեսրոպեան վարժարանի *Սանե՞րը հիմնած են — չունինք տուեալութիւն:* 1914ին «Փոնտ» կազմած է *Կէտիկ–Փաշայի մէջ Մանկապարտէզի չէնք մը շինելու համար* [55]:

13· «ՍԼԱՒ» ՄԱՐՄՆԱՄԱՐԶԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1914)

Ինչպէս ուրիշ առթիւ ալ չեշտած ենք՝ Շաւարշ Քրիսեանի *տուած օրինակը վարակիչ եղած է Պոլսոյ բոլոր թաղերու համար ալ, ուր հետզհետէ կազմուած են այլեւայլ անուններով Մարզական Ընկերութիւնները, որոնց համադրութիւնն ու կեդրոնական Մարմինը կոչուած է «Հայ Մարմնամարզական Ընդհանուր Միութիւն»:*

Կէտիկ–Փաշայի Մարզական Միութիւնը կոչուած է «Սլաֆ» Մարմնամարզական Միութիւն», որուն անուան հանդիսած ենք 1914 *Մայիսին* [56]:

14· «ՕՇԱԿԱՆ» ՍԱՆՈՒՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1915)

Ընկերութիւնս 1915ին *հիմնուած եւ ժամանակէն* [57] *կոչուած է «Օչական Սանուց Միութիւն», մինչ Թէոդիկի* [58] *քով կ'անուանուի «Օչական Երիտասարդաց Միութիւն»: Իր նպատակն է. «Նիւթապէս եւ բարոյապէս սատարել թաղին կրթական ու բարեգործական հաստատութեանց եւ ձեռնարկներուն* [59]: *Ունեցած է* 50 *անդամ:*

Միութիւնս 1919 *Օգոստ. 6ին կը վերակազմուի՝ ունենալով հետեւեալ վարչական Մորհուրդը. Երուանդ Աբրահամեան (Առենապետ), Ս. Եղբայրեան, Ն. Եէտիգարտաշեան, Ս. Աւագեան, Օրխորդներ՝ Ա. Յարութիւնեան եւ Ա. Սիսլեան: Մայր Դիւանը կը կազմէին՝ Ն. Տ. Ստեփանեան, Օր. Ս. Եզանեան* [60]:

1919 Դեկտ. 27ին Գումգափուի Յունայ Թատերասրահին մէջ հանդէս մը կու տայ, ուր նուագ, մեներգ, արտասանութիւն, գաւեշտ եւ վիճակահանութիւն տեղի կ'ունենան [61]:

15· ԵԿԵՂԵՑԱՍԷՐ ՏԻԿՆԱՆՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1920—1921)

Կէտիկ–Փաշայի մէջ 1921ի *Մայիսին կը յիշուի «Եկեղեցասէր Տիկնանց Միութիւն» մը, զոր կազմած են Բողոքական Հայեր, գուցէ* 1920—1921ին [62]:

16· «ԱԼԻՇԱՆ» ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ԵՐԿՍԵՌ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1921)

Կը յիշուի 1921 Դեկտեմբերին: Հաւանօրէն 1921ի ընթացքին կազմուած է: Հաւաքատեղին՝ *Կէտիկ–Փաշայի Ս. Մեսրոպեան վարժարանը* [63]:

17· ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ՍԱՆՈՒՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1951)

Կէտիկ–Փաշայի Մեսրոպեան վարժարանի նախկին սաները 1951ին *կը կազմեն «Մեսրոպեան Սաներու Միութիւն»ը* [64]:

(Շարունակելի:) Հ· Ե· ՊՕՂՈՍԵԱՆ

---

[52] *Ժամանակ*, 1911, *թ.* 721:
[53] *Անդ*, 1913, *թ.* 1422:
[54] *Անդ*, *թ.* 1584:
[55] *Անդ*, 1914, *թ.* 1761:
[56] *Անդ*, 1914, *թ.* 1804:
[57] *Անդ*, 1915, *թ.* 2043:
[58] *Թէոդիկ*, *անդ*, *էջ* 306:
[59] *Անդ*:
[60] *Անդ*:
[61] *Ժամանակ*, 1919, *թ.* 3711:
[62] *Ժողովուրդի Ձայնը*, 1921, *թ.* 778:
[63] *Անդ*, *թ.* 976:
[64] *Երջանիկ Տարեցոյց*, *կ. պ.* 1953, *էջ* 12:

ՄԱՆՈՒԿ Գ· ՃԻԶՄԷՃԵԱՆ, Խարբերդ եւ իր գաւակները: Ֆրէզնօ–Վենետիկ 1955:

Պր· Մանուկ Գ· Ճիզմէճեան, *բնիկ Խարբերդի*, 80 *տարեկան*, *մեզի կ'ընծայէ «Խարբերդ եւ իր գաւակները» դեղեցիկ հատոր մը՝ որ Խարբերդի եւ Խարբերդցիներու Պատմագիրքն է: Մենք վարժեցանք այլ եւս տեսնելու եւ գնահատելու Պատմագրքեր՝* «Մարաշ» (1934), «Հայ Կեսարիա» (1937), «Անկ եւ Ակնցիէ» (1952), «Պատմութիւն Եւդոկիոյ Հայոց» (1952), «Պատմութիւն Անթէպի Հայոց» (1953), «Ուրֆան եւ իր Հայորդիները» (1955) *եւ ահա ամենանորը՝* «Խարբերդ եւ իր գաւակները» (1955):

Կը յայտնենք մեր խնդակցութիւնը ծերունի հեղինակին, որ քաջութիւնը ունեցած է ձեռնարկելու իր երեսնի չէն եւ այսօրուան աւերակ քաղաքին Պատմութիւնը գրի առնելու: Ինդիր չէ որ այսպիսի գործի մը ձեռնարկութիւնը ո՛չ թէ անձի մը, այլ գոնէ ընտանիքի մը մխացեալ չանքերով մխայն կերպութեան մը մխացեալ չանքերով մխայն կրնայ գլուխ ելլել: Ի՛նչ ընենք որ այսօրուան մեր դժբախտ պարագաներէն մէկն ալ է — անջատ Պատմութիւններ գրել միւնոյն քաղաքի բոլոր բնակիչներու մխացեալ բարոյական եւ նիւթական ուժերով մէկ եւ կատարեալ Պատմութիւն մը գրելու:

Խարբերդցիները չեն կրցած մխանալ. կամ՝ մխացած ու յետոյ անջատուած են (տե՛ս գրքիս մէջ՝ էջ 5 *եւ* 733): *Եւ այսօր անոնց մէկ մասը կ'ուզէ երկրորդ Խարբերդի Պատմութիւն մը գրել...:*

*

Անցնինք այժմ աչքէ անցնել Պատմագիրքս:

Երկսիւնակ 746 *էջով եւ մէկ քարտէսով փարթամ հատոր մըն է «Խարբերդ եւ իր գաւակները»: Ամբողջ նիւթը բաժնուած է չորս Հատորներու. այսպէս՝ Ա. Հատոր՝ Խարբերդ* 1850—1890 (*էջ* 15—189), Բ. *Հատոր՝ Խարբերդցիները Ամերիկայի մէջ եւ այլուր* (*էջ* 193—317), Գ. *Հատոր՝ Խարբերդ* 1890—1895 *թուականներուն* (*էջ* 321—520), Դ. *Հատոր՝ Յուշամատեան* (*էջ* 526—735):

Հակառակ այս բաժանումին՝ հարկ տեսնուած է նկատի առնել նաեւ Խարբերդի հին Պատմութիւնը, զոր յանձն առած է ուսումնասիրել Վենետիկի Մխիթարեաններէն Հ· Պօղոս Վ· Համելեան: Հ. Համելեանի այս գրութիւնը (Անդ՝ էջ 17—45) *գիտական լուրջ աշխատանք մ'է, ուր յօդուածագիրը ջանացած է օգտուիլ ազգային եւ օտար աղբիւրներէն՝ տալու համար Խարբերդի հնագոյն եւ հին Պատմութիւնը ու Տեղագրութիւնը:* Խարբերդ անուան ծագումի մասին Ազոնցի *յայտնած տեսութիւնը ճիշդ գտնելով՝ կ'ընդունի թէ ասորեստանեան արձանագրութեան մէջ յիշուած Խարտան հիմը կը կազմէ Խարդ–բերդ ձեւին: Իսկ ինչ կը վերաբերի Սորբոնի յիշած Κραδιοχεστα ձեւին՝* Blau *եւ* Marquart *զայն Ἀρταδιόχεστα ձեւի սրբագրելէ վերջ (տե՛ս Հիւբշման, Հին Հայոց Տեղւոյ Անուանները, Վիեննա* 1907, *էջ* 362), *ջուրը կ'իյնայ Խարբերդի հետ հաստատութիւնը, ինչպէս ըրած է* Karl Ritter (Erdkunde, 10, Berlin 1843, *էջ* 811), *կարծելով թէ Բիւզանդացիները ձեւափոխած են՝ զայն Ἀρτσετէ վերածելով, որուն կը հետեւի Գերապայծառ Նագլեան* (Les Mémoires I, *էջ* 257 *ծանօթ.*):

Զարմանալի է որ Հայ մատենագրութեան մէջ առաջին անգամ Ժբ. դարուն յիշուած է Խարբերդ անունը (Մատթէոս Ուռհայեցի, Պատմութիւն Երուսաղէմ 1869, *էջ* 443: — Հ. Ն. Ակինեան, *Հաւաքումն Յիշատակարանաց, պմ* 1160), *ինչ որ հաւանօրէն շատ ուշ յիշատակութիւն մըն է:*

Ըսենք անմիջապէս թէ Հ. Համելեանի այս ուսումնասիրութեան համար մեծապէս օգտակար պիտի ըլլային մեր Մատենադարանի Հայ Յիշատակարաններու հաւաքածոյի Խարբերդի Հայոց մասերը, ուր կան 1160—1674 *տարիներէն երեսուներկու Յիշատակարաններ: Այս Յիշատակարանները կարեւոր լոյս կը սփռեն նաեւ Խարբերդի Գիւղերու պատմութեան համար:*

Ինչպէս Յիշատակարանները հնութեան համար, նոյնպէս Հայ Մամուլը նոր չրջանի համար թանկագին նիւթ կը բովանդակէ Խարբերդի Պատմութեան, Աչխարհագրութեան, Ազգագրութեան, Մշակութային կեանքի, Գաւառաբարբառին, Վանքերու, եւ

© National Library of Armenia

այլն, եւ այլնի մասին: Մենք հաւաքած ենք 1840ին սկսած հայ Մամուլի տեղեկատուութիւնները Խարբերդի եւ իր գիւղերու մասին, որոնք սիրով պիտի տրամադրէինք այսպիսի հրատարակութեան մը համար:

Հայ Մամուլի ընծայած տեղեկատուութիւններու չնորհիւ է որ գիտենք թէ Խարբերդի ազգային կրթական շարժումը ո՛չ թէ 1864ին — ինչպէս կը համարի Պր. Ճիզմէճեան (Խարբերդ, էջ 140) — այլ արդէն 1848ին սկսած էր, երբ կը հիմնուի Աբամեան Ընկերութիւնը՝ դպրոցներ բանալու համար Խարբերդի եւ շրջակայից մէջ (Արշալոյս Արարատեան, Իզմիր 1848, թ. 303): 1852ին Խարբերդի մէջ մանչերու վարժարաններ կան, կը բացուի նաեւ յատուկ աղջկանց վարժարան մը, նուիրուած Սրբոյն Շուշանիի (դուստր Մեծին Վարդանայ), ուր կ'ուսանին երեսունեւվեց աշակերտուհիներ՝ իրենց անօրէն — ուսուցիչ ունենալով Մարտիրոս Թահանեան (Նոյեան Աղաւնի, Կ. Պոլիս 1853, թ. 47): Եւ ժամանակակիցը խօսելով աղջկանց այդ վարժարանի քիւի մասին՝ կ'աւելցնէ. «Ցուսալի է եւ եւս յաւելուլ, զի ջերմեռանդութիւն ծնողաց յայն ուսումն (աղջիկ) զաւակաց իւրեանց գեր ի վերոյ երեւի ըստ զարու զաւակաց նոցին» (Անդ):

1864ին առաջ երկրորդ աղջկանց վարժարան մ'ալ կը բացուի Խարբերդի մէջ, որ կը կոչուի Հռիփսիմեանց վարժարան (Ժամանակ, Կ. Պոլիս 1863, էջ 39):

Խարբերդի կրթական կեանքի մասին չատ անդրադարձեր է «Խարբերդ եւ իր գաւակները» ի տուածը, այն ալ ցրուած դրքին զանազան տեղերը: Կ'արժէր հոն ներկայացնել ժամանակագրական պատմութիւնը Խարբերդի վարժարաններու, սկսած 1830ին մինչեւ 1915, որոնց մասին ա՛յնքան առատ նիւթ կայ: Կրթական կեանքին կից կար եւ Մշակութային կեանք մը՝ Թատրոնով, Լսարան-Ընթերցարանով, Ընկերութիւններով ու Մամուլով, որոնց վրայէն հաբեւանցի անցուած կամ բոլորովին անտես առնուած են Պատմագրքին մէջ:

Իրրեւ «Գողթլոր» ներկայացուած են լոկ Բարջանեց-Գիւղի սովորութիւնները (էջ 667—693), մինչդեռ Խարբերդի եւ գիւղերու Ազգագրութեան մասին գրուած նիւթեր կան 1853էն սկսած (տե՛ս Նոյեան Աղաւնի, 1853, թ. 48) զանազան թերթերու մէջ:

Խարբերդցիներու դէպի Ամերիկա գաղթը չատ լաւ նկատի առնուած է «Խարբերդ եւ իր գաւակները»ի մէջ (էջ 196—317), սակայն հոն յիշատակութիւն չգտանք Խարբերդցիներու հնագոյն գաղթի մասին դէպի Ռուսիա (Մասիս, Կ. Պոլիս 1863, թ. 617), ինչպէս նաեւ թէ Մանիսայի Հայերը՝ Խարբերդցիներ են (Բիւրակն, Կ. Պոլիս 1899, էջ 402):

Ձենք կրնար աւելի երկնցնել: Խարբերդի մասին գրուած այս Պատմագիրքը չատ բան փափաքելի կը թողու, սակայն իր այս վիճակովը ալ դնահատելի գործ մ'է եւ պէտք է հետաքրքրէ մասնաւորապէս Խարբերդցիները:

Հ· ԵՓՐԵՄ ՊՕՂՈՍԵԱՆ

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(Ուղարկուած խմբագրութեանս:)

Գէորգեան Կարօ, *Ամէնուն Տարեգիրքը* 1957, Դ. տարի: Պէյրութ, 1957, 8°, էջ 658:

Առաքել Սիւնեցի, Դրախտագիրք, *Հրատ. Տէր Ներսէսեան Հ. Ներսէս*: Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1956, 8°, էջ 205: (Թանգարան Հայկական Հին եւ Նոր Դպրութեանց, Ը.):

Ճիզմէճեան Մաճուկ Գ., *Խարբերդ եւ իր գաւակները*: Ծրէգնօ (Վենետիկ-Ս. Ղազար), 1956, 4°, էջ 746:

Պատմագրեան Աշոտ, *Հայ Երգեր*: Ադեքսանդրիա, 1941, 4°, էջ 40:

Դարեան Արմէն, *Մեր հայը, պատմուածքներ*: Պէյրութ, 1956, 8°, էջ 201:

Սարեան Ներսէս Ս., «Նորէն չինեց»: Պէյրութ, տպ. Կ. Տօնիկեան, 8°, էջ 205:

Բանբեր Մատենադարանի, 3, *Հայ. ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն*: Երեւան, 1956, 8°, էջ 457: (Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն:)

Մկուռնդ Տիգրան, *Յուսախափութեան տաղերգութիւն*: Ուիհօքըն, 1953, 8°, էջ 16:

Herausgeber, Eigentümer und Verleger: Mechitharisten-Kongregation in Wien, VII., Mechitaristengasse 4
Druck der Mechitharisten-Buchdruckerei – Für den Inhalt verantwortlich: P. Mesrop Habozian
Alle Wien VII, Mechitaristengasse 4

© National Library of Armenia